

Handel i Uppsälje by, Järna socken

av Viola Järnfeldt 21 okt 1932

Om föreliggande utgåva

Detta är ett utdrag som Viola Järnfeldt gjorde ur uppsatsen handel och livet på färdvägar, som hon inlämnade till Landsmålsarkivet i Uppsala. Dialektorden är understrukna. Se ordlistan sist i dokumentet.

Uppsälje den 13 januari 2016

Lennart Castenhag

Att folket i Uppsälje idkade gårdfarihandel förekom nog, liksom för övrigt i socknen. En kringvandrande handlare benämndes gålfarhandlör. Gemensam titel för alla, som idkade handel, handälsfolk. Gårdfarihandlarens säck dvs den härifrån, kallades väska. En sådan handölsväska var sydd av kalvskinn och ung 7 dm i fyrkant.

Varorna som såldes köptes mestadels i Falun, ibland också i Stockholm eller andra städer. En som hette Päll Greta Joansdöttär, berättas ha utsträckt sina färder till Hälsingland. Det hände ofta att dessa handlare gingo till fots ända till Stockholm för att köpa varor. En sådan kallades också för handälskar (handälskarär i pluralis) eller handälskvinnfolk (som heter samma i pluralis).

De handlade med yllehalsdukar (ylläklädär), yllämulinsklädär och en annan sort kallad faluklädä (kläde eller huvudduk ifrån Falun). Därjämte såldes ylleschalar samt diverse småsaker.

En del handlade också med sk markurjör eller vitt eller kuris, vilket alltsamman var benämningar på arsenik. Vitt var ju en outhärlig vara för folket här i bygden förr och användes till en mängd olika saker, bl a som fluggift, att lägga i ladugårds-tröskeln mot förgörning, att giva hästarna på julmorgonen mm.

Men denna handel skedde mera i smyg för att undkomma lagen. Den rätta benämningen *arsenik* användes inte vid försäljning av varan ifråga, utan något av de förut uppräknade namnen. Arseniken fick de ifrån glasbruken, troligen närmast ifrån Johannisholm.

Så berättas det om en handelsman Nis Mattsäs att han alltid var mån om att inga barn skulle få se denna affär. Så här hälsade han:

*Go dag, go dag, go dag ö här e kullör ö pöjkär, kullör ö pöjkär i varäviga gål,
varäviga gål assint långt milla.*

(god dag, god dag, god dag, här är flickor och pojkar, flickor och pojkar i varenda gård,
varenda gård, inte alls långt emellan)

Under tiden han sa detta tog han tur runt golvet och så öppnade han sin väska.

Handelskarär (handelsmännen) kunde ibland byta åt sig lump och skrot, men eljest förekom just ingen byteshandel bland dessa gårdfarihandlare. En som hette Flodman handlade med byte, annars förekom endast vanlig försäljning.

Gårdfarihandlarna gav vanligtvis ingen kredit alls. Inga andra saker utträttades under vandringen mellan gårdarna, ej heller i gårdarna. Inget särskilt språk begagnades heller, utom av skinnarär från Malum (skinnhandlare från Malung). Några skriftliga räkenskaper omtalas ej. Färderna gjordes i regel till fots. Handeln fortgick året om, men var kanske mest livlig under vintern.

Det var särskilt allmänt att kvinnor "gingo med väskan". De hade ungefär samma varor som männen, men en del funnos också som kunde gå med kvastar och vispar, särskilt då till midsommar mässmoskvastn, som bands av björkris och kråkbärsris. Så länge man gick hela vägarn kom det bara en och en i taget, men längre fram då hästarna drogo hela lass, kunde både man och hustru följas åt.

I Uppsälje fanns på 1860- och 1870-talen en man, Ilar Per Hansson (stamfader till Ilar och Per-Ols-släkterna), som idkade bytes- men också kontantaffärer. Bytesvarorna som bestod av skogsfågel, skinn o dyl köpte han upp av folket i byn. Sedan åkte han långa vägar och sålde detta. Ibland åkte han förbi marknader, då passade han på att sälja på dessa.

Sina färder lär han ha utsträckt ända till Göteborg, Örebro, Kumla m fl platser. I Göteborg sålde han en gång en skrinna fågel. I Örebro och Kumla köpte han upp skor som sedan försåldes i hembygden. Dessa skor benämndes dels *örebro*skor dels *tyskskor*. Detta senare till skillnad från de skor som här användes, s k svänskor som var skor med sula av näver. Det ansågs som något extra fint att äga ett par sådana *tyskskor*.

På vårvintrarna brukade Ilar Per ta hop tjör (tjära) och åka ned till södra Dalarna, samt där byta bort tjäran mot spannmål. Förr brände folk mycket tjära och hade detta nästan som en slags fökrok (försörjning). Det finns en ramsa om tjör, som troligen är från denna tid och den lyder så här:

tiö-gubbän, tjugu-gubbän, tretti-gubbän, fyti-gubbän, femti-gubbän, sexti-gubbän, sjutti-gubbän, tjöra rinn.

Det sista av ramsan uttalades långt och utdraget. Det fanns förr en gubbe i byn som hette sjutti-Nils och han kallades Sjuttigubbän.

Ilar Per handlade också med tobak, som på den tiden var en outhärlig vara, större delen av befolkningen rökte nämligen, såväl äldre som yngre, flickor som pojkar. Från denna tid finns ett ordstäv som säger så här:

Pänningär söm gräs ö tobak söm lågä örmär.

Pengar som gräs och tobak som långa ormar.

Pengar som gräs lär de ha haft i början av 1870 talet efter tysk-franska kriget. Det var inte ovanligt att gubbar här i socknen tände eld på pipan med en tia, enbart för att visa hur gott de hade av den varan.

Ilar Per Hanssons tobaks- och diverse andra affärer fördes mycket i form av utlämning på kredit, beroende av att folk inte alltid hade tillgång till kontanter. Nedanstående är avskrift ur hans "kladd" där han skrev upp allt han lämnade ut även åt sig själv.

Varje person som handlade på kredit, fick sitt namn och nummer, samt vad han tagit, infört på två mot varandra liggande sidor i boken. En för debet och en för kredit. Inte alltid lyckades han få ut sina fordringar i kontanta pengar, utan måste ta dem i dagsverke, samt diverse annat, som också framgår av creditsidan.

Sin första handelsbod fick socknen troligen på 1830 talet. Det var flera personer som ägde den och den benämndes därför *föreningsboda*. Den var belägen efter landsvägen i Myrbacka by. Senare byggdes en bod i hörnet vid kyrkan, den kallade befolkningen tjörtboda (kyrkboden). Uppsälje fick sin första handelsbod 1876. Den innehades av Ilar Per Petterson, som var son till Ilar Per Hansson. Varorna som köptes i dessa bodar, särskilt manufakturvaror kallade tjöptasvaror (köpta varor).

Ordlista

faluklädä — kläde eller huvudduk ifrån Falun

fökrok — försörjning

gålfarhandlör — gårdfarihandlare

handälsfolk — handelsfolk

handälskar, plur. handälskarär — handelsmän

handälskvinnfolk — handelskvinnor

handölsväska — handelsväska

markurjör, vitt, kuris — arsenik

mässmoskvastn — midsommarkvasten

skinnarär frå Malum — skinnhandlare från Malung

ta hop tjör — ta emot tjära

tjöptasvaror — köpta varor

tjörtboda — kyrkboden

vägarn — vägen

ylläklädär — yllekläder

yllämulinsklädär — ????